

לְמַרְבֵּה הַמְשָׁרָה (יש' ט 6) לפֿשר המ"ם הסתומה

למו"ר פרוֹפ' אהרן דותן במלאות לו תשעים שנה
וּכְשֶׁאֲנִי מְסַפֵּק בְּשֵׁמוֹשׁ שֶׁל בְּכָל"ם אוּ בְּשֵׁאֵר שְׁמוֹשֵׁי הַלְשׁוֹן,
הַרְיֵנִי הוֹלֵךְ לִי אֲצִלָּה, רַבִּי, לְמִצּוֹא לִי מִסְמָךְ וּמִסְעֵד,
וְאַתָּה לִי אֵילָן לְתֵלוֹת בּוֹ סִפְקָה, וְאַתָּה לִי פּוֹסֵק וּמוֹרָה.
אַתָּה הַדְּקוּדִיזָה, וְאַתָּה הַדְּיִזְקָה, וְאַתָּה הוּא חֻקְמַת הַלְשׁוֹן.
(מתוך "אשירה לרש"י" לשמשון מלצר)

רבות עד למאוד הן תיבות הכתיב והקרי במקרא,¹ וסוגייתן שבה ונידונה, חזרה
ונתבררה.² ואולם צורת הכתיב של אחת מהן, עדיין יש בה כדי להדיד שינה ולהדריך
מנוחה, והרי היא תיבת לְמַרְבֵּה הנקרית בספר ישעיהו, פרק ט, בראש פסוק ו:

לְמַרְבֵּה הַמְשָׁרָה וּלְשָׁלוֹם אֵין-קִין עַל-כֶּסֶף דָּוָד וְעַל-מַמְלַכְתּוֹ לְהַכִּין אֶתְּהָ
וּלְסַעֲדָהּ בְּמִשְׁפָּט וּבְצִדְקָהּ מִעֲתָהּ וְעַד-עוֹלָם קִנְיָתָהּ יִהְיֶה צְבָאוֹת תַּעֲשֶׂה-זֹאת.

1. המקרא

א. צורת הכתיב

- בכתבי היד שלמקרא יש שתי דרכי כתיב לתיבה הזאת:³
1. בשתי תיבות: לַם רַבָּה (למ"ד ומ"ם סתומה תיבה לעצמה, רי"ש, בי"ת וה"א תיבה
לעצמה).⁴
2. בתיבה אחת: לְסַרְבָּה (במ"ם סתומה).⁵

1. על דבר מספרן של התיבות הללו במקרא עיין ייבין, המסורה, עמ' 53, סעיף 110 בסופו; עופר,
כו"ק, עמ' 64 הערה 23.
2. עיין בו"ש 88, עמ' 8–10; בחור, מסורת, עמ' 106–119, 180–195; ייבין, המסורה, עמ' 51–58;
כהן, כו"ק; עופר, כו"ק.
3. עיין ייבין, כא"צ, עמ' 79 הערה 1; גושן, ישעיהו, עמ' לה (ט 6), באפראט; ועוד עיין די רוסי,
גרסאות, עמ' 11.
4. כגון כתר ארם-צובה (להלן כ"י א), עמ' רטו (יש' ט 6).
5. כגון כ"י סנקט פטרבורג (=לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה Evt. I B19a (להלן כ"י ל),
דף 223 ע"ב (עמ' 458 [יש' ט 6]). גם במקראות גדולות, מהדרות יעקב בן חיים אבן אדוניהו,

ב. ניקוד הכתיב

בניקודה של צורת הכתיב בכתבי היד – בין בשתי תיבות בין בתיבה אחת – אין מחלוקת: הלמ"ד בשווא, המ"ם הסתומה בפתח, הרי"ש בשווא והבי"ת בדגש ובצירי:⁶ לָם רְבָה, לְסָרְבָה. ואף על פי כן, היו בעלי מהדורות של מקרא שראו היתר לעצמם וניקדו ניקוד אחר.⁷

ג. צורת הקרי

אחידה היא גם צורת הקרי – תיבה אחת ובמ"ם פתוחה (כדרכה של כל מ"ם שלא בסוף התיבה):⁸ למרבה.

2. מגילת ישעיהו

מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח באה והוסיפה דרך כתיבה שלישית: "למ רבה" – אומנם בשתי תיבות,⁹ אך במ"ם פתוחה. כך הוא בבירור בגוף המגילה, ואין שם שום הערת תיקון או חילוף גרסה.¹⁰ והערת אגב: לא כן בתיבה התוכפת המְשָׁרָה שבנוסח המקרא שבידנו, ובה יש תיקון. בפסוקנו (יש' ט 6) גרסת המגילה היא המְשָׁרָה,¹¹ כלומר הסופר תלה וי"ו כדי להוציא מקריאת מְשָׁרָה (ואין זו וי"ו למילוי כתיב של תיבת *מְשָׁרָה) ולהשוותה לגרסת המגילה בפסוק הקודם (יש' ט 5): המשורה (= המְשָׁרָה 'כלי מדירה').

ובעניין הזה של תליית הווי"ו דומה עליי ששוב לא יצלחו דבריו של יוסף עופר במאמרו על הכתיב והקרי:

ראשית יש לקבוע כי במגילות מדבר יהודה לא נמצאו סימנים למצב כתיב

דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו (להלן מ"ג ונציה), הכתיב בתיבה אחת ובמ"ם סתומה (שם, כרך ג, עמ' 17 | יש' ט 6).

6. לניקודה של הבי"ת בסגול עיין גינצבורג, מבוא, עמ' 505.

7. ראה להלן ליד הציונים להערה 34 ולהערה 35 וההערה עצמה.

8. על גלגולי צורתה של האות מ"ם בכתב העברי עיין טור-סיני, מנצפ"ך, עמ' 104-114 (=טור-סיני, הלשון, עמ' 8-18).

9. ויש לתקן בדבריהם של קוטשר, הלשון, עמ' 413, בטבלה (יש' ט 6); לרנר, רו"ד, ג, עמ' 70 לשורה 30.

10. מגילת ישעיהו (1QIsa) באתר "מגילות ים המלח – המיזם הדיגיטלי", מוזיאון ישראל, ירושלים; ישעיהו, מגילה, לוח VIII (ללוחות אין מספור עמודים). וראה גם ב"ה, עמ' 621 (יש' ט 6) באפראט המביא את גרסת מגילת ישעיהו השלמה; בה"ש, ז: ישעיה, עמ' 14 (ט 6) באפראט למקום; וכן לוינגר, גנוז, עמ' 249.

11. לעיון בתצלום ראה ראש ההערה הקודמת. ועוד עיין קוטשר, הלשון, עמ' 197 סימן 129, עמ' 417 טור ב.

וקרי [...] ולא מצאנו שהסופר ינסה לרמוז לקוראיו כי עליהם לקרוא את הכתיב באופן אחר מן הקריאה העולה מטקסט האותיות שלו.¹²

ואם ברמזי סופרים לקוראיהם עסקינן, הרי לנו כאן במגילת ישעיהו השלמה רמז עבה כקורת בית הבר.

3. המסורה

משום שעיסוקנו כאן בצורת הכתיב של אחת התיבות, שומה עלינו לפנות אל המסורה למקרא, שכן דרכה ומנהגה להצביע על החריג, על היוצא דופן והנדיר בו.¹³ למשל, התיבות הכתובות אחת ונקראות שתיים, והיפוכן – כתובות שתיים ונקראות אחת – עניין הוא לה לענות בו.¹⁴ כך למשל, על שתי תיבות הכתיב בכ"י ל: "מִן בַּת" (שקריאתן: מִבַּת), בפסוק "וַיֵּצֵא מִבַּת-צִיּוֹן כָּל-הַדָּרָה" (איכה א 6), מוסבת הערת מסורה גדולה (להלן מס"ג), וזה לשון כותרתה:¹⁵

ח מילין כת תרתין וקר חדה

וכוונת הדברים: שמונה תיבות יש במקרא, שכותבים אותן שתיים וקוראים אחת. בקרב השמונה הללו גם תיבת לְמַרְבָּה שבעיוננו. אם כן, על פי לשונה של הערת המס"ג שבכ"י ל שוב אין ספק: כתיב לְמַרְבָּה בשתיים הוא.¹⁶

4. התלמוד

ואם כך הוא, הרי סתירה יש כאן לדרשתו של החכם הארץ-ישראלי בר קפרא,¹⁷ שפן מדבריו נלמד שמ"ם לְמַרְבָּה שתומה באמצע התיבה.¹⁸ וכך נדרש:

"למרבה המשרה ולשלום אין קץ" וגו' (יש' ט 6). א"ר תנחום, דרש בר קפרא

12. עופר, כו"ק, עמ' 59.

13. עיין דותן, דקדוק, עמ' 157–158; דותן, ניצנים, עמ' 29.

14. ראה, למשל, כ"י ל, דף 17 ע"א (עמ' 46), הערת מס"ג לתיבות פָּגַד – כתיב (קרי: בָּא גָד – כך במקור – גם הקרי בניקוד ובטעמים [בר' ל 11]): "ה' כת חדא מלא (!) וקר תרת [...] וחלופ כת תרת וקר חד" (או"א, §§99–100).

15. ראה כ"י ל, דף 438 ע"א (עמ' 871). והשווה כ"י פטרופוליטאנוס לנביאים אחרונים (להלן כ"י פ), דף 36 ע"ב, כותרתה של הערת המס"ג לתיבת "מי אתי" – כתיב (במקור: ניקוד בבלי וטברני כאחד; קרי: מאתי – במקור: חיריק בבלי בהברה סגורה 'יש' מד 24): "ח מלין דכתבין ב תיבהון וקריין חד מלה".

16. ובכך סתירה לַפְּנִים של כ"י ל (ראה לעיל הערה 5). גם בכ"י פ סתירה בין הפנים ולהערת המסורה (לעיל הערה 15), שכן הכתיב בישעיהו ט 6 (שם דף 9 ע"א) בתיבה אחת הוא.

17. לסוגיית השם "בר קפרא" עיין פרידמן, מחקרי, שער ג, §14, עמ' 372–427.

18. וראה גם להלן, המובאה ממדרש רות רבה, ליד הציון להערה 65.

בציפורי: "מפני מה כל מ"ם שבאמצע תיבה פתוח וזה סתום?¹⁹ ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג. אמרה מדת הדין לפני הקב"ה: 'רבש"ע, ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך לא עשיתו משיח, חזקיהו שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך²⁰ תעשהו משיח?' לכך נסתתם" (בבלי, סנהדרין צד ע"א²¹).²²

5. ניסיונות פתרון קודמים

ובכן לְמַרְבָּה נכתבה בשלושה אופנים:

- א. תיבה אחת ובמ"ם סתומה: לְסַרְבָּה (כגון כ"י ל);
- ב. שתי תיבות ובמ"ם פתוחה: לַמ רְבָה (מגילת ישעיהו השלמה);
- ג. שתי תיבות ובמ"ם סתומה: לַם רְבָה (כגון כ"י א).

הוסף על שלושת אופני הכתיבה הללו את תיבתה המוקשה של המ"ם הסתומה מצד פירושה ותמצא שנתעוררו העוסקים בלשון המקרא לדורותיהם לפתור את חידת הכתיב והפירושו והפליגו להם למצוא את פשרה אפילו אצל הלשון הערבית.²³

והרי מקצת ניסיונות הפתרון:

א. לַם רְבָה

1. ר' אליהו בן אשר הלוי אשכנזי, המכונה אליהו בחור (1469–1549), הרחיב בחיבורו "ספר מסורת המסורת" בסוגיית הכתיב והקרי במקרא.²⁴ לאחר שהביא מדברי המסורה הדנה בשמונה התיבות הנכתבות שתיים ונקראות אחת, הוא השתומם על הדרש שתלו בכתיבה של התיבה, וכה דבריו:²⁵

והנני מתמיה תמהון גדול על הדרושות שנדרשו על המלה הזאת ואומרים כי המ"ם סתומה באמצע המלה, והרי לפי הכתיב אינה באמצע המלה, כי הכתיב הוא ב' מלות לַם רְבָה, ונוכל לפרש לַם כמו לָהֶם כמו אַרְאֶלְם צַעְקוּ

19. ועיין גם רבינו חננאל (מצגר, דף 248), בבלי, שבת קד ע"ב.

20. עיין ברזיס, קנאות, עמ' 341–350.

21. ועיין רש"י למקום הזה (ד"ה: "לימא הכי") וכן פירושו לישעיהו ט 6.

22. לנוסחים אחרים של הדרשה ראה מאן, קטע, עמ' 353; אורכך, פתרון, עמ' 174–175.

23. חרל"פ, קו"כ, עמ' 252 הערה 37.

24. בחור, מסורת, ההקדמה השלישית, עמ' 106–119; שם, לוחות שניות, מאמר ראשון, עמ' 180–195.

25. שם, עמ' 193. ציין לו מנחת ש"י (יש' ט 6, ד"ה: "וכתב בעל מסורת המסורת").

(יש' לג 7) שהוא כמו אַרְאָה לָהֶם: ²⁶ וכן בְּשָׁלֶם הַבָּשָׂר (מל"א יט 21) בְּשָׁל לָהֶם הַבָּשָׂר, ²⁷ וגם לָם רְבָה לְפִי הַכְּתִיב פִּי לָהֶם רְבָה הַמְשָׁרָה. ²⁸

2. המדקדק צבי הר־זוהב ראה גם הוא בצורת הכתיב של לְמַרְבָּה שתי תיבות, ²⁹ ולראיה הביא שלושה מקורות:

א. המקור הראשון – מסכת סופרים, ³⁰ שבה למרבה נמנית עם התיבות החלוקות לשתיים ונקראות אחת; ³¹

ב. המקור השני – הערת המס"ג במ"ג ונציה לתיבת בְּחִרְבְּתֵיהֶם (דה"ב לד 6), ³² ולשונה: ³³

בחרבתיה' כתיב תרין מלין וקרי' חד

והוא מן ח' מלין כתיב תרין וקרי' חד בקריא וסי'

1. מבן ימין ויהי איש מבן ימין מבנימין קרי' (ש"א ט 1)
2. כי טוב ויהי כי טוב לכם כטוב קרי' (שופ' טז 25)
3. לם רבה המשרה ולשלום אין קץ למרבה קרי' (יש' ט 6)

[...]

הערת המסורה הזאת מציגה במפורש הן את צורות הכתיב הן את צורות הקרי. לענייננו, הפריט השלישי: לם רבה – כתיב; למרבה – קרי;

ג. המקור השלישי – דבריו של אליהו בחור שנזכרו לעיל.

על שלושת המקורות הללו הוסיף הר־זוהב את ניקודן של שתי תיבות הכתיב:

1. במהדורתו של בער לספר ישעיהו: לָם רְבָה; ³⁴

2. במהדורת התנ"ך של גינצבורג, באפראט חילופי הגרסה לישעיהו ט 6: לָם רְבָה. ³⁵

26. אך עיין מנחם, פיליפובסקי, עמ' 32–34א; הר־זוהב, למרבה, עמ' 164.

27. אך עיין בסל, נתף, עמ' 230 (יח' ח 16: מִשְׁתַּחֲוִיֹתָם) והערה 65; רש"י למלכים א יט 21 (ד"ה: "בשלם הבשר"); הר־זוהב, למרבה, עמ' 164.

28. אך עיין דברי תשובתו של מנחת ש"י (יש' ט 6, ד"ה: "ולי נראה").

29. עיין הר־זוהב, למרבה, עמ' 163–164.

30. סופרים, היגער, פרק ז, הלכה ה–ו, עמ' 181–183.

31. ויש לתקן בדבריה של חרל"פ, קו"כ, עמ' 252 הערה 37.

32. כאן בכ"י א (עמ' תא), הערת מסורה קטנה (להלן מס"ק), ולשונה: "כת תרת מלין וקר חדה"; ובכ"י ל (דף 363 ע"ב [עמ' 738]), נוסח הערת המס"ק: "ח כת תרתין וקר חד".

33. ראה מ"ג ונציה, כרך ד: דברי הימים, עמ' 115.

34. בער, ישעיהו, עמ' 93 (ט 6).

35. גי"ת, נביאים אחרונים: ישעיה, עמ' 12. ואולם במהדורתו בכרך אחד (גינצבורג, כ"ד, עמ' 744

(יש' ט 6)) באפראט למקום: לָם רְבָה – הרי"ש בחזיק, כגרסתו של בער שנזכרה לעיל. וכן הניקוד – רי"ש בחזיק – גם אצל גימ"ס, ב, עמ' 54, כ 483: "ח' כתי' תרי' מלי' וקרי' חדא מל' [...] וסימניהון [...] לָם רְבָה הַמְשָׁרָה לְמַרְבָּה (יש' ט 6)".

כדי לאשש את הפירוש לַם 'לָהֶם'³⁶ נסמך הר־זֶהב על תרגום יונתן לפסוק³⁷ – "סִגִּי רְבוּ לְעֶבְדֵי אֹרִיתָא וּלְנַטְרֵי שְׁלֵמָא לִית סוּף" – ואמר: "כלומר, 'להם' לרבים"³⁸. הוא גם הוסיף והצביע על התרגום הארמי לאיוב לתיבת מְנַלֶּם (שם טו 29), שניתרגמה "מנהון"³⁹, ולמד שנקראה כשתי תיבות: מן לם 'מן להם'. על כן כתב כך:

פרושו של המקרא – על פי הכתיב – כך הוא: לא "המשרה" – כלומר אדרת המשרה – "על שכמו" של המלך בלכר יש פֶּן, אלא אף "לם", להם. לכל ישראל כלם, "רבה המשרה"; כל אחד מהם כאלו שורר בביתו.⁴⁰

ב. שלושה ספרים נמצאו בעזרה

1. דבריו של הר־זֶהב הרי הם הערת השגה על מסקנתו של נפתלי הרץ טור־סיני במאמרו רחב־ההיקף "מנצפ" צופים אמרום – תולדות האותיות מנצפ"ך וחיכותן לקורות נוסח המקרא". המאמר התפרסם בכתב העת "לשוננו". טור־סיני סבר שהמ"ם הסתומה בתיבת לְסֶפְרָה בישיעיהו (ט 6) והמ"ם הפתוחה בתיבת הֶמ בנחמיה (ב 13) מקורן באותם שלושה ספרים שנמצאו בעזרה.⁴¹ לסברתו, מניחי נוסח המקרא הכריעו על פיהם ושימרו את הכתיב היוצא דופן מאחר שבשתי ההיקרויות החריגות הללו התנבאו שלושת הספרים בסגנון אחד.⁴²

2. בשולי השגתו של הר־זֶהב הקרויה "לסרבה המשרה" ושהתפרסמה בכתב העת "לשוננו" נדפסה הערת העורך – והוא באותם ימים טור־סיני עצמו. וכך נאמר בה:

דברי בעל ההערה הנכבד מענינים מצד תולדות הנסיונות לפרש את הקשיים שבכתב, אך פרוש אמיתי עדיין לא נמצא, שהרי אין משרה במקרא (משורש משר או שרה, ולא מן שרר), לשון שררה, ואין מקום לומר לָם – ז"א להם –

36. ועיין חכם, ישעיהו, עמ' צט הערה 60 ב: "ועל פי השיטה שהן שתי תיבות יש לפרש שהכתיב מכון לניקוד 'לָם רְבָה', כלומר: לָם (לְמוֹ – להם – לישראל) רְבָה המשרה – ניתנה משרה רְבָה, ממשלה גדולה, או: 'לָם רְבָה', ופרושו: להם הגדיל הוא את המשרה". אך ראה להלן הערה 43.

37. שפרבר, יונתן, עמ' 19 (יש' ט 6).

38. הר־זֶהב, לסרבה, עמ' 163.

39. מ"ג ונציה, כרך ד, עמ' 218 (איוב טו 29): "ולא יתמתח לארעא מנהון".

40. הר־זֶהב, לסרבה, עמ' 163.

41. ספרי דברים, פרשת וזאת לג, כז, פיסקא שנו, עמ' 423 (ר"ה: "מעונה אלהי קדם"): "שלושה ספרים נמצאו בעזרה אחד של מעונים ואחד של היא היא ואחד נקרא ספר זעטוטים". למקורות נוספים ולדיון נרחב עיין סגל, מבוא, ספר רביעי: תולדות המקרא, § 786, עמ' 866–869, ושם ההערות.

42. טור־סיני, מנצפ"ך, עמ' 116–117 (=טור־סיני, הלשון, עמ' 23–24).

רַבָּה הַמְשָׁרָה, הוֹאִיל וְלֹא "עֲלֵיהֶם" מְדוּבָר, אֵלֶּא "עֲלֵינוּ"; יֶלֶד יוֹלֵד לְנוּ, בֵּן
נִתֵּן לְנוּ וְתֵהִי הַמְשָׁרָה עַל־שְׁכֻמּוֹ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פֶּלֶא יוֹעֵץ אֶל גְּבוֹר אֲבִיעַד שֶׁר־שָׁלוֹם".⁴⁴

ואכן, כך הם דבריו המפורשים של הפסוק הקודם, ישעיהו ט 5: "כִּי־יֵלֵךְ יֶלֶד־לְנוּ בֵּן
נִתֵּן־לְנוּ וְתֵהִי הַמְשָׁרָה עַל־שְׁכֻמּוֹ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פֶּלֶא יוֹעֵץ אֶל גְּבוֹר אֲבִיעַד שֶׁר־שָׁלוֹם".

3. מאמרו של טור סיני "מנצפ"ך צופים אמרום" זכה לפרסום מחודש בספרו "הלשון
והספר", כרך הלשון, ושם הוא הוסיף והעיר:

אם נקבל את נוסח האותיות שלפנינו, אין אפשרות אחרת לקריאתן אלא
בניקוד המסורתי, כמלה אחת לְמַרְבָּה (או: לְמַרְבָּה⁴⁵) במשמעות לְרַב, בהקבלה
אל אֵין קָץ, ועל כן יש כאן מ"ם סתומה באמצע התיבה.⁴⁶

ג. סימנו של ישעיהו

פירוש ציורי עתיר דמיון לפשר המ"ם הסתומה בתיבת לְסִרְבָּה נמצא לנו אצל שמואל
דוד לוצאטו בביאורו לספר ישעיהו. ואלה דבריו של שד"ל:⁴⁷

המ"ם במילת למרבה איננה לסימן הבינוני, אך היא סימן המקור על דרך
לשון ארמי [...]. ואולי עשה ישעיה איזה סימן בכתיבת המ"ם להודיע שאין
המלה בינוני כשאר מרבה שבמקרא ואח"כ עשו ממנה מ"ם סתומה.

ד. * לְהִרְבָּה

דומה שמכותלי דבריו של איש חוכמת ישראל שמואל קרויס ניכר שכבר עייפה נפשו
משפעת הביאורים, שכן כך כתב בפירושו לספר ישעיהו:

למרבה. המ"ם סתומה ורבותינו דרשו בה מה שדרשו,⁴⁸ וגם חכמי העמים
המצייאו בו דברים שונים ואמרו שעיקר הגירסא לם (כמו להם) רבה, ויש מי
שמוחק תיבת לם מכל וכל, ואני אומר שהעיקר להרבות המשרה, ונחלפה
הה"א למ"ם סתומה, ולשון להרבות מקביל עם להכין.⁴⁹

43. אצל בה"ש, כרך ז: ישעיה, עמ' 14 (ט 6), באפראט למקום מתפרש לְמוּ במשמע 'לו' (ולא
'לְהֵם'), וכך נכתב: "לוּ מְרַבָּה vel לְמוּ (=לוּ) רַבָּה al".

44. טור-סיני, הערה. ושוב בפרסום המחודש של טור-סיני, מנצפ"ך (עיין טור-סיני, הלשון, עמ'
25, המשך הערה 1): "בוודאי אי-אפשר לקרוא את הנוסח שלפנינו בחלוקה זו: לָם (כאילו:
לְהֵם) רַבָּה הַמְשָׁרָה, שהרי לא עליהם מדובר, אלא עלינו ועל הבן הניתן לנו, שהוא אבי עד שר
שלום".

45. ראה לעיל הערה 6.

46. טור-סיני, הלשון, עמ' 24 הערה 1.

47. שד"ל, ישעיהו, עמ' 134 (ט 6).

48. ראה לעיל ליד הציון להערה 22 ולהלן ליד הציון להערה 66.

49. קרויס, ישעיהו, עמ' 18–19 (ט 6).

וכוונתו של קרויס להקביל את הצורה המשוערת *לְהִרְבֶּה⁵⁰ לתיבת לְהִכִּין אשר בהמשכו של הפסוק "לְהִרְבֶּה הַמְשָׁרָה וְלִשְׁלֹם אִין־קִין עַל־כִּסָּא דְדוּר וְעַל־מִמְלַכְתּוֹ לְהִכִּין אֶתְהּ וְלִסְעָדָה".

ה. הערות גיליון

דרך יישוב אחרת ראתה באותיות למ"ד מ"ם כתיבה כפולה (דיטוגרפיה).⁵¹

1. לם

שלמה מנדלקרן, בקונקורדנציה שלו "היכל הקדש", סיכם בקצרה בראש הערך

מִרְבָּה:⁵²

להאחרונים שם ע"מ מחנה. מ"ם של לְסַרְבָּה סתומה, ונמצא להפך מ"ם

פתוחה בסוף המלה (נחמיה ב 13: המ פרוצים); השבועים קורין רַבָּה המשרה⁵³

(ל"ק לם נכתב על הגליון כהערה אל שלום שלפניו, לקראו שלם חסר).⁵⁴

2. לם

יהושע שטיינברג, במילון התנ"ך "משפט האורים", שיער נוסח גיליון אחר: לם – למ"ד בצירי:

לְסַרְבָּה הַמְשָׁרָה (יש' ט 6) כדגמת לְמַסַּע את המחנות (במ' י 2). המ' במלת

לְמִרְבָּה בכתיב סתומה. ואני משער שהיה רשום – לם כציון נסח אחר לסוף

הכתוב שלפניו שר שְׁלֹם – לם (ר"ל שר שְׁלֹם) ובסוף נתחבר הציון למלת

רַבָּה המשרה ויצא "לְמִרְבָּה המשרה".⁵⁵

6. פתרון חדש

עד כאן מקצת דבריהם של אחרים, ומכאן הצעת פתרוננו שלי. אני מבקשת להיאחז ברעיון שאכן משהו נכתב בשוליים ועם הזמן חדר לַפְּנִים. לסברתי, הכתיב – בין בשתי תיבות לם רבה בין בתיבה אחת לְסַרְבָּה – אינו אלא תולדה של הערת מסורה קטנה שנסבה על תיבה משוערת *לְרַבָּה. הערה זו באה להורות על למ"ד רבה, כלומר

50. להקבלה שונה – מצד דקדוק המילה, עיין בסוף דבריו של גורדון, ישעיהו, עמ' 88 הערה ו: "גם הרבה כא במוכן שם, כמו פְּנָה אֶל־הַרְבָּה' (חגי א 9); 'נְשָׂאֲנוּ מַעַט מִהַרְבָּה' (יר' מב 2). וכן 'בְּכָל־יָיִן לְהַרְבָּה' (נחמ' ה 18) המקביל אל 'לְמִרְבָּה' כאן".

51. עיין גזניוס-בוהל, עמ' 459א, הערך מִרְבָּה; ב"ה, עמ' 621 (יש' ט 6), באפראט למקום.

52. מנדלקרן, קונקורדנציה, עמ' 1070א, הערך מִרְבָּה.

53. עיין השבועים, ישעיהו, עמ' 844 (9:7); טור-סיני, הלשון, עמ' 25, המשך הערה 1.

54. עיין, למשל, גורדון, ישעיהו, עמ' 88 (ט 6): "ויש משערים, כי האותיות 'לם' הן כְּפֹל בטעות מן וְשָׁלֵם שלפני זה; והפסוק מתחיל אפוא: רַבָּה או: וְרַבָּה הַמְשָׁרָה – וגדולה תהיה הממשלה".

ועיין גם טור-סיני, הלשון, עמ' 24–25 הערה 1.

55. שטיינברג, מילון, עמ' 500א, הערך מִרְבָּה.

להצביע על אות למ"ד גדולה של התיבה. בחלוף העיתים, חדרה ההערה מן הגיליון פנימה ונתמזגה עם התיבה החריגה מצד צורתה הדקדוקית.

א. לעניין התיבה המשוערת *לְרֵבָה

1. מצד צורתה הרי היא מקור של גזרת ל"י על דרך גזרת ל"א בבניין פיעל, תמורת לְרֵבָה. כמוה כצורת המקור הנקריית בספר דברי הימים ב כד 10: "וישליכו לָאֲרוֹן עַד לְכַלְהָ" – תמורת לְכַלְהָ, וכמוה כצורה הידועה לְעֵלָה משמע 'לְשַׁבַּח': "לפיכך אנחנו חייבין להורות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לְעֵלָה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלו [...] ונאמר לפניו הללויה" (משנה, פסחים י, ה). ישראל ייבין אסף מלשון הפיוט צורות מקור רבות במבנה הזה – ומבנייני הדקדוק השונים – וראה בתופעה הזאת השפעה של צורת העתיד על צורת המקור,⁵⁶ וכמוהו גם מיכאל רנד.⁵⁷

2. עדות-מה שצורת *לְרֵבָה איננה השערה בעולם שאני משערת, אלא תיבה שבאחד מגלגוליו של נוסח המקרא, ייתכן שהייתה קיימת בעין – אפשר לנו ללמוד מלשון מדרש רות רבה (ז, ב), בנוסחו המהלך:⁵⁸

אמר רבי יהודה בר' סימון: "בזכות 'וימד שש-שערים וישת עליה' (רות ג 15) זכה ועמדו ממנה ששה צדיקים וכל אחד ואחד בהן שש מדות. [1] דוד [2] חזקיהו [3] יאשיהו [4] חנניה מישאל ועזריה⁵⁹ [5] דניאל [6] ומלך המשיח. דוד שנאמר (שמ"א טז 18): 'יודע נגן בכנור וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תאר וה' עמו'.

חזקיה שנאמר (יש' ט 6): 'למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא' וגו' ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום' (שם ט 5).
ואיכא דאמרי: "למרבה המשרה' כתיב חסר מ"ם".⁶⁰

אם כן מלשון החתימה "ואיכא דאמרי [=ויש אומרים] 'למרבה המשרה' כתיב חסר מ"ם"⁶¹ עולה כי לא מ"ם סתומה בכתיב התיבה, אלא מ"ם שנחסרה ממנה. וכבר כתב כזאת שלמה רוזנפלד בחיבורו "משפחת סופרים":⁶²

56. עיין ייבין, פיוט, עמ' 112.
57. עיין רנד, צורות, עמ' 461.
58. אוצר מ"ד, עמ' קפ-קפא.
59. לעניין מניית 'חנניה מישאל ועזריה' כאחד עיין דברי המפרשים, אוצר מ"ד, עמ' קפ. אך עיין בבלי, סנהדרין צג ע"ב.
60. פרוט קושטא ופיזארו: "כתיב חסר נון". ואולם על פי התצלום נראה שהאותיות נון-ו-יו-נון אינן אלא מ"ם סתומה שנפרדו רכיביה באחת מן ההעתקות של המדרש.
61. לתמיהות על לשון המדרש "כתיב חסר מ"ם" וניסיונות היישוב עיין אוצר מ"ד, פרשה ז [ב], עמ' קפא, בדברי המפרשים שם.
62. רוזנפלד, משפחת, פ ע"ב, סימן (ז), לישעיהו ט 6.

ובמדרש רבה (רות פ"ז) משמע אשר הם מן למרבה הוא חסר לגמרי, וז"ל: חזקיהו שנאמר למרבה המשרה, ואיכא דאמרי לסרבה המשרה חסר מ' כתיב.⁶³

ב. לעניין למ"ד רבה

1. העדות לאות למ"ד גדולה בתיבה שבעיוגנו מצויה בשני מקורות: האחד הוא המדרש הנזכר, בנוסח על פי כ"י אוקספורד, שהונח ביסוד מהדורתו של מירון ביאליק לרנר לרות רבה (ז, ב):

"למרבה המשרה" (יש' ט 6). לם רבה (!) כתב,⁶⁴ ולית כת' בקריאה מס סתומה באמצע תיבה. ולמד שלו גדול מכל למד שבתורה, למה? שבקש הב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב וחיילותיו גוג ומגוג, וכיון שלא אמר שירה נסתם. למד שלו גדול למה? שהיה גדול בחכמה וביראה שלא עמד בכל מלכי יהודה כמותו שלא חטא מימיו. שכך כתב, "אנא"⁶⁵ י"י זכר נא את אשר התהלכתי לפניך" (מל"ב כ 3; יש' לח 3), לפיכך רבהו הכתוב.⁶⁶

המקור האחר הוא רשימת האותיות הגדולות בספרי הנביאים והכתובים שנזכרה במחזור ויטרי. בקרב 22 התיבות שבהן אות גדולה נפרטה הלמ"ד של לסרבה:⁶⁷

אלפא ביתא מאותיות גדולות בנביאים וכתובים:

אדם שת אנוש (דה"א א 1)

[...]

וכנה אשר נטעה ימינך (תה' פ 16)

לסרבה המשרה (יש' ט 6)⁶⁸

2. אין בידי עדות מספרות המסורה לקיצור שמה של האות למ"ד: לם – במ"ם סתומה – מעיין שריד לתקופה שבה מקומה של מ"ם סתומה בתיבה לא היה קבוע.⁶⁹

63. ועוד עיין תפארת ציון, עמ' שעב: "כתיב חסר מ"ם דהוה כאילו כתיב לרבה המשרה היינו שכבר רבה דהשנים שנתוסף לו".

64. כך נכתב – בשתי תיבות, והוא סתירה לנאמר בהמשך הדברים: "ולית כת' בקריאה מס סתומה באמצע תיבה".

65. בנוסח המקרא, גם במלכים ב כ 3 וגם כישעיהו לח 3: אנה – ה"א בסוף התיבה, אך ראה גי'ת, באפראט חילופי הגרסה לשני המקומות, נביאים ראשונים: מלכים, עמ' 414; נביאים אחרונים: ישעיה, עמ' 49.

66. לרנר, ר"ד, ב, עמ' 180. וראה גם אות אמת, כרך ב: מדרש רות, צט ע"ב, שיטה כ; מנחת ש"י לישעיהו ט 6 (ד"ה: "עוד מצאתי ראה"); גינצבורג ל', להדשים, עמ' 130.

67. מחזור ויטרי, ב, עמ' 683: "מכתיבות רבנו יוסי טוב עלם"; וראה גם גימ"ס, א, עמ' 36, א §§226–227 (ציין לו פאעור, רשימה, עמ' ט); למקורותיו עיין גימ"ס, ד, עמ' 39 (א §§226–227).

68. ראה גי'ת, נביאים אחרונים: ישעיה, עמ' 12, הן בפנים (ט 6) הן באפראט חילופי הגרסה למקום.

69. ראה לעיל הערה 8.

ואולם דווקא דרך הכתיבה במגילת ישעיהו השלמה – בשתי תיבות ובמ"ם פתוחה,⁷⁰ למ רבה – היא היא שיכולה לַדְמוּת את דרך כתיבתה של הערת המסורה הקטנה שאני סוברת את דבר קיומה ולשקף את צורתה במקורה, שכן קיצורו של שם האות למ"ד: לַמְ – במ"ם פתוחה, מצוי הוא בהערות המסורה. למשל הערת המסורה הקטנה בכ"י 7 לתיבת עֶלְלִין (דנ' ה' 8):⁷¹ "יתיר לַמְ", כלומר בתיבה הזאת האות למ"ד יתרה. 3. הערות מסורה קטנה המצביעות על אות גדולה כתיבה מן התיבות במקרא עשויות במתכונות האלה:

- א. מְשֻׁפָּטָן (במ' כז 5):⁷² לַ נון רב
 ב. הַצֹּר (דב' לב 4):⁷³ צד רב בעל⁷⁴

לפיכך ייתכן לשער שהערת המסורה הקטנה בישעיהו ט 6 כך הייתה לַמְ רב, והיא שנתרכבה עם תיבת *לְרַבָּה.

4. כאן המקום להזכיר שהספר "זוהר חדש",⁷⁵ לא בלמ"ד גדולה של תיבת לַסְרְבָּה הוא מדבר, אלא במ"ם סתומה רבה, וכך נאמר שם: "ם רבה למרבה".⁷⁶
 5. מ"ם סתומה במקרא שהיא גם "אות רבה" נקריית, למשל, בתיבת שְׁלִישִׁים (בר' נ 23), והיא כלולה ברשימת המסורה הזאת:⁷⁷

אותיות גדולות שבתורה משמשות א"ב
 אֶשְׂרֵיךָ ישראל מי כמוך (דב' לג 29)
 [...]

 שְׁלִישִׁים וירא יוסף לאפרים (בר' נ 23)⁷⁸

70. ראה לעיל ליד הציון להערה 10.
 71. ראה כ"י 7, דף 442 ע"א (עמ' 895).
 72. ראה שם, דף 93 ע"ב (עמ' 196).
 73. ראה שם, דף 118 ע"ב (עמ' 248).
 74. וכוונת הדברים: צד"י גדולה בעלמא (=בעולם) – במשמע במקרא כולו, רק בתיבה זו (למונח זה מן המסורה הבבלית עיין ייבין, המסורה, עמ' 95, בסעיף "לעניינים", ושם גם ספרות). לשון הערת המסורה הקטנה לתיבה זו במ"ג ונציה (כרך א, עמ' 455) הרי היא: "ל צדי רבתי".
 75. ציין לו רוונפלד, משפחת, פ ע"ב, סימן (ז), לישעיהו ט 6.
 76. שיר השירים (דף פח ע"א ועמ' רסו–רסז): "ורוא דא (יש' ט 6) לַסְרְבָּה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו להכין אותה ולסעדה, ם רבה למרבה, רוא דא כד לאת ם רבה המשרה, שאסגיאור רבו עילאה, דאפתח ואתעביד ה', כדין ולשלום אין קץ". וכדומה, בספר תיקוני זוהר, תיקון ה' (דף יט ע"א ועמ' סד): "וכד איה ם סתימא, איהי מ"ם רבתה מלסרבה המשרה (יש' ט 6)".
 77. או"א 82§ (עמ' 88, שורה 22).
 78. כאן במ"ג ונציה (כרך א, עמ' 120), הערת המסורה הקטנה: "מם רבתי". וראה גם גי'ת, תורה: בראשית, עמ' 78 (נ 23), באפראט חילופי הגרסה למקום. אך עיין דבריו של מנחת ש"י למקום.

6. לתיבת שְׁלֵשִׁים זו ציין ר' לוי יצחק מברדיטשוב בחיבורו "קדושת לוי" על התורה, ובדבריו נרמזת גם תיבת לסרבה שבעיוננו:⁷⁹

וזהו וירא יוסף לאפרים בני שלשים (בר' נ 23) מ"ם סתומה מן שלשים מאתון רברבין (!) כי מ"ם סתומה רומזת על כסא דוד ועל ממלכתו כנאמר (יש' ט 6) למרבה המשרה כו' על כסא דוד ועל ממלכתו עיין רז"ל (סנהדרין צד ע"א).⁸⁰

7. סוף דבר

בפתח מאמרו "ההגייה הכפולה של רי"ש" כתב מו"ר פרופ' אהרן דותן:⁸¹

הגייתה הכפולה של רי"ש חידה היא ותהי לחידה. ספק אם יש מקום לחדש ולהוסיף דבר בפרשה סבוכה זו. רב נכתב על כך, ונדרמה שכל האפשרויות לפתרון, אף הרחוקות ביותר, הועלו ונדונו. והרי ידוע הוא שברכות פתרונות אין בהם אחר כליל השלמות, שאילו לא כן לא היו מכבירים חכמים פתרונות נוספים. המעיין בסוגיית הרי"ש היום לכאורה אין לו אלא לברור לו מבין הפתרונות את הנראה לו ביותר מטעמים של שיקול דעתו שלו, את שבעיניו קרוב ביותר אל האמת, את מה שהוא לטעמו הרע במיעוטו.

עד כאן מדבריו של פרופ' דותן. ואף אני, אין לי אלא לומר כדברים האלה בסוגיית המ"ם הסתומה של תיבת לְפַרְבָּה, והבורר יבורר לו.

קיצורים

או"א = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרענסדארף, הנובר תרכ"ד (ד"צ: תל אביב תשכ"ט)

אוצר מ"ר = אוצר מדרשי רות, מהדורת י' בלייער, ירושלים תשע"ב
אורבך, פתרון = א"א אורבך, ספר פתרון תורה: ילקוט מדרשים ופירושים, ירושלים תשל"ח

אות אמת = מאיר בן שמואל בנבנשתי, אות אמת (צילום הדפוס הראשון שאלוניקי שכ"ה), א-ב, ירושלים תש"ל

ב"ה = *Biblia Hebraica*³, ed. R. Kittel, textum masoreticum, ed. P. Kahle, = Stuttgart 1937

בה"ש = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, I-XV, ed. K. Elliger and W. Rudolf,

79. קדושת לוי, בראשית (פרשת וישב), עמ' סג.

80. עיין לעיל, ליד הציון להערה 22.

81. דותן, רי"ש, עמ' 251.

- Textum Masoreticum, ed. H. P. Rueger, Masora, ed. G. E. Weil, Stuttgart 1968–1976
- בו"ש = י' בער וה"ל שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, עם מסורות עתיקות אחרת להבין יסודות המקרא ודרכי ישר לשונו, לייפציג 1879
- בחור, מסורת = אליהו בחור, ספר מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינצבורג, לונדון 1867 (ד"צ: ניו יורק 1968)
- בסל, נתף = נ' בסל, כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג': מהדורה ביקורתית (מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה, ספר אחד עשר, בעריכת א' דותן), תל אביב תשס"א
- בער, ישעיהו = נביאים אחרונים – ספר ישעיה, ed. S. Baer, *Liber Jesaiae*, Lipsiae 1872
- ברזיס, קנאות = ד' ברזיס, בין קנאות לחסד: מגמות אנטי־קנאיות במחשבת חז"ל, רמת גן תשע"ה
- גורדון, ישעיהו = ש"ל גורדון, ישעיהו עם באור חדש: ספר ישעיהו א, תל אביב [חש"ד]
- גושן, ישעיהו = תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית, ספר ישעיהו, בעריכת מ' גושן־גוטשטיין, ירושלים תשנ"ה
- גזניוס-בוהל = W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch = er das Alte Testament*¹⁷ [...], ed. F. Buhl, Leipzig 1915
- גימ"ס = C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, I–IV, London 1880–1905 (repr. with a Prolegomenon, Analytical Table of Contents and Lists of Identified Sources and Parallels by A. Dotan, New York 1975)
- גינצבורג, כ"ד = עשרים וארבעה ספרי הקדש – מדויקים היטב על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים², מהדורת ד' גינצבורג, לונדון תרס"ו
- גינצבורג, מבוא = C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897 (repr. with a Prolegomenon by H. M. Orlinsky, New York 1966)
- גינצבורג ל', לחדשים = ל' גינצבורג, "לחדשים יבקר", הצופה מארץ הגר, שנה ג (התרע"ג), עמ' 114–131
- גי"ת = כ"ד גינצבורג, תנ"ך – מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים: חמשה חומשה תורה, לונדון 1908; נביאים ראשונים, לונדון 1911; נביאים אחרונים, לונדון 1911; כתובים, לונדון 1926
- דותן, דקדוק = א' דותן, "מן המסורה אל הדקדוק – ניצני המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 155–168

דותן, ניצנים = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית (מקורות ומחקרים, ז – סדרה חדשה), ירושלים התשס"ה דותן, רי"ש = א' דותן, "ההגייה הכפולה של רי"ש", מחקרים בלשון יז-יה (התשע"ז); ספר היובל לאהרן ממון, עמ' 251–300

J. B. De Rossi, *Variae Lectiones Veteris Testamenti Librorum*, = גרסאות III: *Isaias*, Amsterdam 1970

הר-זהב, לסרבה = צ' הר-זהב, "לסרבה המשרה", לשוננו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 164–163

The Septuagint Version of the old Testament and Apocrypha – ישעיהו = השבעים, With an English Translation and with Various Readings and Critical Notes, London 1794 (לא נזכר שם המתרגם או העורך)

זוהר חדש = זהר חדש [...], ג: שיר השירים, רות, איכה, מהדורת ד' פריש, ירושלים תשס"א

חכם, ישעיהו = תורה נביאים וכתובים עם פירוש 'דעת מקרא', ספר ישעיהו: פרקים א-לה, מפורש בידי ע' חכם, ירושלים תשנ"ו חננאל, מצגר = פירושי רבינו חננאל בר חושאל לתלמוד, מהדורת ד' מצגר, ירושלים 1995

חרל"פ, קו"כ = ל' חרל"פ, "קרי וכתוב בפירושי רבי אברהם אבן-עזרא", בית מקרא מב (תשנ"ז), עמ' 239–256

טור-סיני, הלשון = נ"ה טור-סיני, הלשון והספר: בעיות יסוד במדע הלשון ובמקורותיה בספרות, כרך הלשון, ירושלים תשי"ד

טור-סיני, הערה = נ"ה טורטשינר, "הערת העורך", לשוננו יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 164 טור-סיני, מנצפ"ך = נ"ה טורטשינר, "מנצפ"ך צופים אמרום: תולדות האותיות מנצפ"ך וחשיבותן לקורות נוסח המקרא", לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 99–118 (=טור-סיני, הלשון, עמ' 3–34)

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים התשס"ג

ייבין, כא"צ = י' ייבין, כתר ארם-צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט ייבין, פיוט = י' ייבין, "אופייה של לשון הפיוט", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים התשנ"ו, עמ' 118–105

The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery, I: The Isaiah = מגילה Manuscript, [...] ed. M. Burrows et al., New haven 1950

כהן, כו"ק = מ' כהן, הכתיב והקרי שבמקרא: בחינה בלשנית של חילופי מסורות מושתתת על נוסח המקרא שב"כתר ארם צובה", ירושלים תשס"ז

כ"י א = כתר ארם צובא, א: הלוחות, הוציא לאור מ' גושן-גוטשטיין, ירושלים תשל"ו

The Leningrad Codex – A Facsimile Edition, ed. D. N. Freedman = ל"י 7
et al., Leiden 1998

The Hebrew Bible – Latter Prophets: The Babylonian Codex of = כ"י ה
Petrograd ed. H. L. Strack, Prolegomenon by P. Wernberg-Møller, New
York 1971 (first printed 1876)

לוינגר, גנוז = ד"ש לוינגר, "ספר תורה שהיה גנוז בבית כנסת סוירוס ברומא: יחסו
אל מגילת ישעיהו ממדבר יהודה ואל 'תורתו של רבי מאיר'", בית מקרא טו, ג
(תש"ל), עמ' 237–263

לרנר, רו"ר = מ"ב לרנר, אגדת רות רבה ומדרש רות רבה, עבודת דוקטור, א-ג,
האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א

J. Mann, "Some Midrashic Geniza Fragments", *Hebrew Union* = מאן, קטע
College Annual 14 (1939), pp. 303–358

מ"ג ונציה = מקראות גדולות: תורה נביאים וכתובים, מהדורת יעקב בן חיים אבן
דאניהו, א-ד, ונציה רפ"ד-רפ"ו (ד"צ: ירושלים תשל"ב)

מחזור ויטרי = מחזור ויטרי לרבינו שמחה, מהדורת שמעון הלוי איש הורוויץ,
א-ב, נירנברג תרפ"ג

מנדלקרן, קונקורדנציה = ש' מנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, ירושלים ותל אביב תשכ"ט
מנחם, פיליפובסקי = מחברת מנחם מאת [...] רבינו מנחם בן סרוק הספרדי, מהדורת
צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג 1854

סגל, מבוא = מ"צ סגל, מבוא המקרא, א-ד, ירושלים 1967

סופרים, היגער = מסכת סופרים, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ז

ספרי, דברים = ספרי על ספר דברים – עם חלופי גרסאות והערות³, מהדורת א"א
פינקלשטיין, ניו יורק וירושלים תשנ"ג

עופר, כו"ק = י' עופר, "כתיב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים
עליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 55–73; עא (תשס"ט), עמ' 255–279

פאעור, רשימה = י' פאעור, "רשימה מהאותיות הגדולות והקטנות שבמקרא מהגניזה
הקאהירית", *Proceeding of the American Academy for Jewish Research*,
35 (1967), עמ' א-י

פרידמן, מחקרי = ש"י פרידמן, מְנַחַ מְנַחַ רְבִיעֵ: מחקרי לשון ומינוח בספרות
התלמודית (אסופות ומבואות בלשון, טז), ירושלים תשע"ד

קדושת לוי = לוי יצחק מברדיטשוב, ספר קדושת לוי השלם, א: על התורה, ירושלים
התשי"ח

קוטשר, הלשון = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קרויס, ישעיהו = תורה נביאים וכתובים עם פירוש מדעי יוצא בהשתתפות למדנים
מומחים על ידי א' כהנא, נביאים: ספר ישעיהו, מפורש ע"י ש' קרויס, ירושלים
תשכ"ט

רוזנפלד, משפחת = ש' ראָזענפֿעלד, ספר משפחת סופרים, וילנה תרמ"ג
 רנד, צורות = מ' רנד, "כמה קווי יסוד בתורת הצורות של לשון הפיוט הקלסי",
 ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, בעריכת ר"י (זינגר) ז'ר וי' עופר,
 ירושלים תשע"א, עמ' 453–464
 שד"ל, ישעיהו = ש"ד לוצאטו, ספר ישעיה, מתורגם איטלקית ומפורש עברית
 מלאכת שד"ל, פאדובה 1855
 שטיינברג, מילון = י' שטיינברג, מלון התנ"ך: עברית וארמית (משפט האורים),
 תל אביב תשכ"א
 שפרבר, יונתן = כתבי הקדש בארמית, ג: תרגום יונתן לנביאים אחרונים, מהדורת
 א' שפרבר, קולון, ניו יורק וליידן 1992
 תיקוני הזוהר = ספר תְּקוּנֵי הַזוהַר [...], מהדורת ד' פריש, ירושלים תשנ"ג
 תפארת ציון = ספר מדרש רבה עם פירוש מתנות כהונה ועם פירוש חדש תפארת
 ציון [...], יא: מגילת רות, מהדורת י"ז יאדלער, ירושלים תרנ"ה